Натисніть тут, щоб

купити книгу на сайті

або замовляйте за телефоном:

(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62

Серія «Ім'я на обкладинці»

Випуск XV

Олександр Гаврош

ЗАГАДКОВИЙ ДУХНОВИЧ

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

Серію «Ім'я на обкладинці» засновано 2016 року.

У другому, значно розширеному виданні «Загадкового Духновича» відомий журналіст і письменник Олександр Гаврош пропонує власне прочитання постаті священика і просвітителя Олександра Духновича (1803–1865), довкола якого досі точиться чимало суперечок: москвофіл, сепаратист чи зачинатель українського відродження за Карпатами?

Це перша книжка про найвідомішого закарпатця XIX століття, видана за межами історичного Закарпаття. До неї увійшли як уривки з щоденників, листів, автобіографій будителя, подані сучасною літературною мовою, так і статті Олександра Гавроша, його ж оповідання про дитинство Духновича «Родинна таємниця» та п'єса про останні години життя духовного батька Срібної Землі «Люб'язнійший приятель». У книжці вміщено також інтерв'ю з найвідомішим духновичознавцем Оленою Рудловчак, думки відомих дослідників, вірш Шевченківського лауреата Петра Скунця.

Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавця

«Навчальна книга — Богдан»,
просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, Україна, 46002.
«Навчальна книга — Богдан», а/с 529, м. Тернопіль, Україна, 46008.
У випадку побажань та претензій звертатися:
т/ф (0352) 520 607; 520 548 *office@bohdan-books.com*

Інтернет-магазин «НК-Богдан»:
www.bohdan-books.com *mail@bohdan-books.com*
т. (0352) 519 797, (067) 350 1870, (066) 727 1762
Електронні книги: *www.bohdan-digital.com*

Гуртові продажі: т/ф (0352) 430 046, (050) 338 4520

м. Київ, просп. Гагаріна, 27: т/ф (044) 296 8956; (095) 808 3279,
nh-bogdan@ukr.net

Інтернет-магазин «Дім книги»: dk-books.com
т. (067) 350 1467. (099) 434 9947

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Без постаті Олександра Духновича (1803–1865) важко сповна, ба навіть неможливо осмислити такий самобутній куточок України, як Закарпаття. І досі довкола імені цього греко-католицького священника, просвітителя та літератора точаться дискусії, а його життя і творчість оповиті багатьма таємницями. Науковці сходяться на думці, що в XIX столітті це була ключова особистість найзахіднішого реґіону України. Олександр Духнович став для Закарпаття тим, чим Іван Франко згодом став Галичини — каменярем у священницькій мантії.

Як не прикро констатувати, але у Великій Україні про закарпатського будителя знають мало. Пропоноване видання є першою книжкою про Духновича, виданою за межами його рідного краю (Пряшівщини й Закарпаття). Мета її — привернути увагу не тільки до Олександра Духновича, а й до епохи, в якій він жив

Портрет Духновича відомого українського художника зі Словаччини Дезидерія Миллого

і творив. Бо без цієї складної минувшини не можна зрозуміти і сучасну ситуацію на Закарпатті, яка має виразні особливості.

За роки незалежності в Ужгороді вийшло кілька видань творів Олександра Духновича. Однак популярних книжок про самого будителя досі не знайдете в книгарнях України. Це видання склали як праці чи уривки авторства самого Духновича, подані сучасною літературною мовою, так і статті про нього, що побачили світ у різний час. Завершують книжку художні твори про Олександра Духновича, чия особистість лише недавно стала приваблювати майстрів красного слова.

ЗАГАДКОВИЙ ДУХНОВИЧ

46 ФАКТІВ ІЗ ЖИТТЯ НАЙПОМІТНІШОГО ЗАКАРПАТЦЯ XIX СТОЛІТТЯ

1. Народився Олександр Духнович 24 квітня 1803 року в руському (українському) селі Тополя у сім'ї сільського священника Василя Духновича. Це було вкрай злиденне невелике гірське поселення (нині Гуменського округу в Словаччині, біля кордону з Україною). Наприкінці XVIII століття село мало 430 осіб і давало священникові дуже скромний прибуток. У цьому селі виросло кілька поколінь Духновичів. У записах за 1788 рік згаданий дід будителя — Петро Духнович.

2. Дитинство Олександра минуло у поближньому селі Стащині (удвічі більшому), куди батька скерували парохом після народження сина. Тривалий час дитина мешкала у Тополі сама з го-

дувальницею «бабою Гарайдихою». Від няньки він набирався знання народної мови, пісень, фольклору.

3. Духновичі були національно свідомою родиною. Від покоління до покоління зберігали переказ, що вони походять із князів Черкаських — капітана невдалого стрілецького бунту проти Петра I, який утік із Москви до Карпат. Нинішні дослідники сумніваються у такій версії. Але згадана родинна легенда будила національне почуття Олександра Духновича. Його дід Іван Герберій (за матір'ю) наставляв онука: «Сину мій, пам'ятай свій рід, люби його... Завжди дивися на Схід і на Північ, звідти нам і порятунок».

4. Будительство не було випадковим у долі Духновича. Ще перший його предок у Тополі дивував усіх вченістю. Мати — Марія Герберій походила з освіченої родини. Через зубожіння селян сільські школи на той час були рідкістю. Малий Олександр вчився в парафіяльних

школах у дядька Дмитра Герберія в Старині та діда Івана Герберія у Клокочові, що свідчить про освіченість родини, їхню духовну працю з парафіянами.

5. Перші національні приниження Олександр зазнав дев'ятирічним, коли вступив до міської школи в Ужгороді, де навчили латинською та угорською мовами. Руською (радше варіантом церковнослов'янської) викладали тут тільки катехизм. Знущання були нестерпні. Глузуванням із хлопця, котрий не знав угорської, не було кінця. Як згодом написав Духнович: «Під важким жезлом вчителя, якого я вважав за найлютішого тирана, почувався, як пташка в клітці». Не дивно, що він із відразою згадував роки навчання і на все життя зненавидів жорстокість.

6. У 13 років Олександр пережив трагедію — помер батько. Шестичленна осиротіла родина почала гостро відчувати нестатки. На той час Духнович уже

вчився у класичній гімназії і мріяв про університет. Але про сподівання стати інженером йому довелося забути: родина не мала коштів на утримання студента. Єдиною можливістю подальшого навчання стала духовна семінарія. Так життя саме розпорядилася подальшою долею Духновича. Він, як і всі його родичі-чоловіки, став священником. Хоча до кінця своїх днів відчував, що це не його покликання.

7. Від 1816 до 1821 року Духнович навчався в Ужгородській гімназії. У цей час під тиском середовища та угорського виховання ним опанувало бажання уподібнитися решті. Провідною ідеєю тогочасного ужгородського панства був вислів: «Поза Угорщиною нема життя». Ще одне відоме тодішнє прислів'я: «Хто не мадяр, той — не людина». Як зазначив Духнович, угорський патріотизм «насильно вбили в мої почуття вчителі».

Дійшло до того, що він теж почав ганити слов'янство, за що згодом картав себе.

8. Перші вірші Духнович написав у старших класах гімназії угорською мовою. Про це пізніше висловився: «Вкралася в чисте серце порожня любов. Знищуючи ніжні почуття, вона заволоділа думками, полонила розум».

9. У 1821 році, одержавши стипендію від пряшівського єпископа Г. Тарковича і ставши таким чином кандидатом у богослови, Духнович поїхав у Кошиці на дворічні філософські студії. Це місто — найбільше з тих, в яких йому довелося пожити. Чеський дослідник В. Гостічка твердить: трагедія О. Духновича полягала в тому, що він так і не зміг вирватися з відсталого провінційного середовища, в якому провів своє життя.

Два роки в Кошицях, які славилися традиціями вільнодумства, наклали свій відбиток на Духновича. Як він зазначав, тут був прив'язаний до «світу» і мав пере-

конання, протилежні тим, котрі прищеплювала церква. Майбутній священник цікавився історією, природознавством, сільським господарством. А на обкладинці свого конспекту намалював портрет угорського якобінця І. Мартиновича, страченого у 1795 році. На другому курсі Олександр став учасником літературного гуртка.

10. У 1823–1827 роках він навчався у богословській семінарії в Ужгороді, в якій викладали переважно латиною, лише пастирські науки та педагогіку «по-руськи». Крім любовних поезій угорською, Духнович почав писати вірші по-латинськи. Саме тут Духнович уперше зацікавлюється слов'янством.

11. В останні роки навчання у семінарії Духнович як один із двох найкращих учнів виконував обов'язки катехита — у початковій школі в Ужгороді та в гімназії навчав руських учнів катехизму і рідної мови. Цікаво, що одним із його

учнів був Іван Раковський — згодом відомий закарпатський діяч, редактор «Церковної газети».

12. У ці ж роки Духнович познайомився та зійшовся з Михайлом Лучкаєм ужгородським парафіяльним священником і безпосереднім керівником катехитів у початковій школі. Лучкай уже тоді захоплювався фольклором і цілком можливо, що від нього ця пристрасть до вивчення усної народної творчості перейняв і Духнович. Прикметно, що останній ніде у записах не згадав про Лучкая.

13. У 1872 році, маючи 24 роки, з яких 15 років студіював науки, Олександр Духнович забажав, щоб його висвятили на священника-целібатника. Згодом він своє рішення не брати шлюбу пояснював бажанням слави, широкого поля дій та фінансовою неспроможністю. Не одружився, бо був напівсиротою, напівголий і напівбосий, а мати з меншими дітьми чекала від нього допомоги

14. Оскільки у Кошицях вчився на стипендію єпископа Г. Тарковича, то після висвячення прибув до останнього у Пряшів, де почав виконувати обов'язки архіваріуса єпархіального управління. Однак між владикою і його підлеглим стосунки не склалися, хоча обидва були залюблені у книжки й науки. Відомий книжник, ба навіть літератор єпископ Таркович мав черству замкнуту натуру. І, мабуть, через це не злюбив життєрадісного Духновича, за що завдав тому чимало принижень і душевних мук. Життя молодого священника у Пряшеві стало схожим на пекло. Як згадував Духнович, за свою важку і сумлінну працю він не одержував ані зарплати, ані харчів, ані житла.

«Це були два абсолютно протилежні характери, — зазначають дослідники. — Таркович — суворий аскет, який більше кохався у книжках, як у людях». Розповідають, що, працюючи десять років

у Будині цензором, він жодного разу не побував у Пешті, розташованому по інший бік Дунаю. І не переймався нічим, окрім своєї квартири, бібліотеки і найближчої церкви, проводячи дні та ночі в читанні й писанні. Натомість Духнович любив життя, прагнув розворушити спокій єпархії. Таркович гостро критикував свого архіваріуса за непослух. Ці три роки були для майбутнього будителя каторгою.

15. Перший твір рідною мовою Духнович написав у жовтні 1829 року. Присвячений він був російському цареві й називався «Тріумф Ніколая Павловича (самодержця)». Цікаво, що попередником Духновича у поезії був той самий єпископ Таркович, великий прихильник російських класицистів.

16. Не витримавши влади свого єпископа, 5 вересня 1830 року Духнович утік із Пряшева до Ужгорода — міста його дитячих та юнацьких студій.

Тутешній єпископ Олексій Повч (Повчій), який пам'ятав обдарованого юнака ще зі семінарії, вирішив прийняти пряшівського втікача. Але Таркович не погодився звільнити його з-під своєї влади. Духнович, не бажаючи повертатися і відчуваючи себе вигнанцем, влаштувався на службу вихователем у родину ужгородського віце-жупана Степана Петровая — до його семирічного сина Акакія. Два роки в Часлівцях біля Ужгорода у домі високопоставленого ліберально налаштованого чиновника, куди сходилися визначні політичні та культурні представники Угорщини, сприяли подальшій демократизації світогляду Духновича. Це був світлий період у житті закарпатського просвітителя, пора його великої особистої свободи.

17. Наприкінці 1832 року єпископ Таркович під загрозою позбавлення священницького сану змусив Духновича повернутися до Пряшева в єпархіальне

управління. Але неприязнь між ними не зменшилася, стосунки тільки загострювалися. Владика послав непокірливого попа «на заслання» в глухі верховинські села Маковиці — у Комлошу (нині Хмельова) та у Біловежу, де той провів п'ять років у нестатках і самотності. Як він сам писав, «сумно і часто про просвіту зітхаючи».

18. Особиста трагедія і приреченість, душевні муки через закабалення в путах безшлюбності та церковної дисципліни, важкі переживання стимулювали літературну творчість Духновича. Життя поза культурними центрами негативно позначилося на його формуванні як поета, але тут він набув украй важливого почуття тотожності зі своїм народом, з убогими і зневаженими верховинцями. Почуття тієї ідентичності, яку не міг спостерігати у панському Ужгороді чи Пряшеві.

Ось як він про це написав: «Збудилося в душі почуття руське. Я почав читати

і писати по-руськи. Але що було читати? Ніколи я не бачив руської книжки».

19. Відірваність від тогочасного літературного життя Угорщини та інших країн негативно позначилася на творчості Духновича, в якій він опирався вже на ту пору на архаїчні сентименталізм та класицизм. У Біловежі Олександр уклав рукописну збірку інтимної лірики, написану угорською мовою. Із 30 віршів тільки один — релігійної тематики. Все інше — мотиви кохання, спогади про жіночі ідеали, про зустріч та прощання з коханою. Поезії пройняті смутком і жалем. «Як нещасний бранець вию», — написав цей дивний священник-целібатник. Тут він почав творити рідною мовою — повільно, важко, незграбно, але систематично. І навіть уже бачив перед собою мету — стати письменником свого народу.

20. Під час сільського життя Олександр потоваришував зі словацьким літератором Яном Андращіком, який жив

у близькому Бардієві й котрого Духнович називав «найдорожчим приятелем». У 1844 році Андращік видав шариським діалектом п'єсу для народу «Шинок горілчаний», спрямовану проти пияцтва та єврейського лихварства. П'єса мала такий великий успіх серед народу, що під її впливом жителі одного із сіл напали на шинок і розтрощили бочки з горілкою. Після цього кошицький єпископ заборонив п'єсу під загрозою кари вічним пеклом. Австрійський міністр Метерніх наказав конфіскувати цю драму. Дослідники вважають, що свій найліпший твір — п'єсу «Чеснота краще багатства» Духнович написав під впливом драми Андращіка. У цих творах можна помітні спорідненість не тільки тем, а й розкриття їх.

21. В єпископській канцелярії у Пряшеві Духнович служив під безпосереднім керівництвом єпископського секретаря Василя Поповича — людини скромної, розважливої і працелюбної. Він був чи не

єдиним серед колег, хто розумів Духновича та цінував його здібності.

Коли помер ужгородський єпископ Повч, Василя Поповича призначили на його місце. Він попросив свого колишнього начальника відпустити Духновича до нього в єпархію, і той нарешті погодився. Цікаво, що у «відпускній» Таркович характеризував Духновича позитивно.

22. У березні 1838 року Духнович разом зі свитою нового єпископа Поповича поїхав до Львова на хіротонію (висвячення в єпископський сан). Це була його перша подорож за межі рідного краю. Вона справила величезне враження на 35-річного священника. Адже це був час національного пробудження в Галичині: у 1837 році (напередодні!) у Будині вийшов перший літературний альманах українською мовою — «Русалка Дністровая».

У Львові Духнович познайомився з провідними галицькими діячами І. Головацьким, Д. Зубрицьким, А. Могиль-

ницьким, з якими його потім усе життя пов'язували теплі стосунки, листування, обмін літературою. Закарпатець зрозумів, що угорські русини не єдині в Австрійській монархії. Тут живуть ще й русини галицькі та буковинські, які стоять значно міцніше у культурному житті й відстоюванні своїх прав. Після поїздки до Львова Духнович почав ширше дивитися на національне питання.

23. У квітні 1838 року разом із новим єпископом Духнович переїхав із Пряшева до Ужгорода, де посів важливу посаду єпархіального нотаріуса. Цікаво, що десять років перед тим ці обов'язки виконував Михайло Лучкай. Сім років, проведених в Ужгороді у найближчому середовищі єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії, справили на Духновича величезний вплив та відкрили широкі можливості для самоосвіти. Він нерідко проводив ночі в єпископській бібліотеці, яка ще у часи Андрія Бачин-

ського нараховувала понад 9 тисяч томів. «Тоді я зрозумів, що я — руський, — написав Духнович. — Тоді я згадав слова мого діда, і душею, і тілом став руським. Думи носилися над Північчю».

24. Значно вплинула на Духновича зустріч із професором Харківського університету Ізмаїлом Срезневським, який, об'їжджаючи закордонні слов'янські землі, побував і в Ужгороді. Від відомого українського славіста закарпатський просвітитель отримав інформацію з перших уст про Україну і Росію, що ще більше утвердило його в національній орієнтації. З цього часу Духнович фігурує у донесеннях таємної поліції як небезпечний елемент із проросійськими поглядами.

25. В Ужгороді Духнович заприятелював із ще одним емігрантом з Російської імперії — Костянтином Матезонським, який у 1831 році заснував хор при Ужгородському греко-католицько-

КНИЖИЦѦ
ЧИТАЛНАѦ
ДЛѦ НАЧИНАЮЩИХЪ.

А. Д.

ВЪ БУ́ДИНѢ ГРА́ДѢ,
писмѐны Крал: Всеучи́лища Пешта́нскагѡ.
1847.

Перший український буквар народною мовою, виданий Духновичем до Шевченка і Куліша

му кафедральному соборі. Цей колектив став відомим на всю Угорщину. Знаного диригента пряшівець називав «батьком», і вони вечорами вели довгі приятельські розмови. Матезонський, якого дослідники зараховують до українських декабристів, котрі таємно рятувалися від російського царату в сусідніх державах, без сумніву, теж мав вплив на пробудження національної свідомості Духновича.

26. Попри високу посаду та приязне ставлення єпископа Василя Поповича, життя Духновича в Ужгороді не було раєм. Тут він зіткнувся з численним інтригами проти себе, адже для ужгородського середовища був чужаком, вихідцем з іншої єпархії. Недарма Духнович себе в Ужгороді називає «ізгоєм».

Подібне коїлося і з Михайлом Лучкаєм, якого вороже середовище постійно обмовляло, цькувало, що врешті-решт закінчилося позбавленням посади, вигнанням із єпископської ради і навіть

судом. Що казати, коли інтриги плели навіть проти єпископа Поповича. Йому писали образливі листи, а змадяризована молодь влаштовувала владиці через його національні погляди «котячі концерти», мордуючи кішок під вікнами. Невипадково духновичезнавці називають Ужгород тих часів, в якому жив будитель, «осиним гніздом».

27. У 1841 році помер у Пряшеві єпископ Таркович. Його наступником став Йосип Гаганець, однодумець Духновича з багатьох питань. У 1843 році він призначив отця Олександра каноником Пряшівської єпархії, і на початку 1844 року той повернувся до Пряшева. Тут він мешкав останні два десятиліття свого життя і саме тоді розгорнув будительську діяльність. Ба більше, Духнович зумів зробити Пряшів центром культурного життя закарпатських українців. Як він згодом скаже, у Пряшеві займався

«руським почуттям, руськими книгами і руською надією».

Треба зазначити, що тодішній центр Шариської жупи був не настільки змадяризований, як Ужгород. Адже в довколишніх селах проживали тільки словаки та українці. А словацька інтелігенція була чисельнішою і мала сильнішу національну свідомість, аніж українська. У протистоянні мадяризації ці два слов'янські народи об'єднувалися і творили значно більший спротив, ніж в Ужгороді.

28. У другій половині 1840-х років Духновича призначили архідияконом у Спишській жупі. Це була найзахідніша частина Пряшівської єпархії, де невелика частка українців мешкала поміж словаками та німцями. Завдяки останнім розвинулось активне національне життя. Духнович знайшов тут однодумців, які брали діяльну участь у громадсько-

му житті українців Закарпаття, зокрема, М. Михалича та І. Вислоцького.

29. У 1847 році О. Духнович видав своїм коштом для сільських шкіл накладом 2 тисячі примірників «Книжицю читальную для начинающих» — один із перших українських букварів народною мовою — раніше за Т. Г. Шевченка і П. Куліша. Однак у 1852 році цісарським указом було заборонено розповсюджувати книжки без дозволу цензури. Таким чином Духнович, в якого вдома зберігалося чимало примірників власних видань, зазнав великих збитків. Бо дозволу від цензури він так і не отримав. На думку дослідників, це підірвало бажання Духновича видавати літературу, і його активність у видавничій діяльності значно знизилася.

30. У 1847 році Духнович став першим і останнім депутатом Пряшівської єпархії в Угорському сеймі, який від 1840 року засідав у Братиславі. Тут Духно-

вич пробув шість місяців — від жовтня 1847 року до квітня 1848. Це був час, коли вирішувалася доля імперії. На очах Духновича розгорталась угорська буржуазна революція з гаслами свободи та рівноправності громадян. Присутність у самому епіцентрі подій, на історичних засіданнях Сейму, який приймав епохальні рішення, не могла не вплинути на Духновича. Однак він не належав до активних учасників подій, був радше спостерігачем. В угорському парламенті не зафіксовано жодного виступу Духновича.

31. Свобода, яку виборювала у Відня угорська революційна влада, виявилася свободою лише для угорців. Лайош Кошут зі своїми міністрами не збирався визнавати в Угорщині національні права меншин, які загалом становили на той час понад 50% населення. Проти угорців збройно виступили серби, хорвати, словаки та румуни. До противників угорської революції приєдналися і не-

численні інтелектуали із закарпатських українців. Духнович брав участь у місцевих і державних виборах, агітуючи за українських кандидатів. Однак угорська влада всі вибори, на яких перемагали кандидати від словаків чи українців, оголошувала недійсними.

32. На початку квітня 1849 року угорська революційна влада зайняла Пряшів і 27-го — заарештувала каноника Духновича. Поміж двома гарматами його як злочинця в супроводі 400 вояків пішки доставили із Пряшева до Кошиць. Кілька тижнів священник провів у неволі, очікуючи на рішення революційного суду. Проте завдяки впливовим покровителям, які заступилися за Духновича, був відпущений додому. Ця подія справила величезне враження на будителя. Адже в ті дні чинилося багато кривд і чимало людей були несправедливо покарано або й страчено.